

Gunnar Mårtenson, **Gammal finländsk keramik**. Helsingfors 1958. Söderström & Co Förlagsaktiebolag. 147 sid.

Begreppet finländsk keramik har i stor utsträckning täckts av ordet Arabia. Företagets monopolställning på den inhemska marknaden och dess storleksklass också internationellt sett har överskuggat det faktum, att Arabia haft inhemska föregångare, låt vara av anspråkslöst slag. Några initierade har känt till Suomiemi fajansfabrik och dess produkter, en något större krets är bekant med Ateljé Iris roll som förnyare av inhemska keramik. Men därvid har också kunskapen i stort sett stannat. Den keramikhistoriska litteraturen i Finland är ytterst torftig, den består egentligen endast av Aulis Cannelins tyvärr rätt ytliga minnesskrift till Arabias 50-årsjubileum 1924. Nu har genren fått ett tillskott i Gunnar Mårtensons nyutkomna »Gammal finländsk keramik».

Förf. inleder med en skildring av huru fajansen och porslinet slår ut tenngods och stenkärl inom högreståndshushållen. Sin uppfattning om den nya keramikens genombrott i slutet av 1700-talet bygger han på Helsingfors bouppteckningar. Framställningen kunde kompletteras ur tennjutarnas synvinkel. De förde en ojämn kamp mot den nya bruksvaran. Från 1790-talet började klagomål över bristande avsättning komma in. Tennjutarna Petter Pettersson i Helsingfors och Lorens Wedenberg i Åbo beklagade sig 1795 hos ämbetet i Stockholm över den sammankrympande marknaden. Mest upplysande är likväl ett brev av Daniel Rising i Åbo några år senare. »Det är besynnerligt hwad vårt hantverk i senare tider aftagit, finska Herrskaperna brukar nu sitt Porcelain, som här til stor myckenhet af Skeps (?) Capit: inpracticeras och äfwen ifrån Rysland landvägen, för min dehl har jag ej på 6 månader giutit ett enda fat och har ändå af alla sorter, deras handel består uti någon skål och liusstakar och dermed är det giordt . . .» (*A. Löfgren*, Finländska tennjutare etc. FFT XXXVI: 4). Uppenbarligen har de intensifierade sjöfartsförbindelserna med England, där det nya billiga flintporslinet höll på att bli en massvara, spelat en viktig roll för att bereda mark för den nya keramiken. Som känt lyckades ej de ledande svenska företagen, Marieberg och Rörstrand, med framgång möta krisen. I sammanhanget måste det påpekas, att Mårtenson gör sig skyldig till en fatal missuppfattning av den nya bruksvarans värde. Han anför porslinsföremålen i en uppteckning 1771 (ej bouppteckning, som förf. tror) av egendom, som tillhörde borgmästarinnan Elisabeth Burtz, född Kijhl (ej Kühl!). »Porslinet» värderades till 300 daler *kopparmynt*, ej riksdaler (en myntsort som kom i bruk först 1776). Jämförelsen med värdet av keramiken i borgmästaren A. M. Alfhans bo 1787 och handelsmannen Henrik Schugges 1807 blir därför haltande.

Mårtenson har föresatt sig att ge en »konturteckning» av de äldsta fajans- och porslinsfabrikernas verksamhet fram till 1910. Utom ramen faller det äldre krukmakeriet, lergodsframställningen, som segt levde kvar vid sidan av det nya modegodset, fajansen och porslinet. Inkonsekvent nog ägnar förf. ett helt avsnitt åt den folkliga Kyyröläkeramiken från detta sekel, medan 1600- och 1700-talets krukmakare i städerna helt förbigås. Krukmakeriet spelade dock en viss roll i en konsumtionsort som Åbo, där det redan 1738 fanns ett krukmakarämbete (jfr t.ex. *Erik Bergh*, Om kakelugnar. Åbo stads historiska museums årsskrift 1950—52). Hundra år senare hade landets städer sammanlagt 40 krukmakarmästare, av vilka de flesta närmast var kakelugnsmakare. Åbo var fortfarande den ledande krukmakarstaden med 3 mestare och 15 lärlingar. Man saknar i Mårtensons bok otvivelaktigt ett kapitel om kruk- och kakelugnsmakarna. Då hade inte en påttmakare som mästare Palm i Borgå hamnat i samma kapitel som Iris-pionjärerna. Förf. har uppenbarligen med sin bok närmast velat vända sig till en publik av samlare, som varken intresserar sig för krukarnas konstlösa och anonyma produktion, eller än mindre för deras verksamhet som

kakelugnsmakare. Kyrroläkeramiken är däremot ett samlarobjekt. Mårtenson har tydligen förbisett, att allt bränt lergods rymms under den tekniska termen keramik. Den uppdelning han nu gör är också ur andra synpunkter artificiell, såsom nedan kommer att framgå.

Finland hade fram till 1790-talet en enda manufaktur i branschen. Det var den fabrik för tillverkning av »oäkta porslin», som kaptenen vid artilleriet Bengt Gabriel von Spången 1762 erhållit tillstånd att anlägga på Hertonäs utanför Helsingfors. Om Hertonäs har Mårtenson lyckats få fram några nya notiser, men hans framställning kan kompletteras. Den J. Gerdes, som Mårtenson egendomligt nog ej kan identifiera bland aktionärerna, är med all säkerhet överstelöjtnanten vid artilleriet Jacob Gerdes, som 1772 gifte sig med borgmästaränkans Elisabeth Kijhl (jfr ovan). Det var just inför detta andra äktenskap den ovan nämnda uppteckningen gjordes! Det är likaså av intresse att veta, att Spången i början av 1760-talet också inköpte handelsman Sunns pipbruk, som låg i stadscentrum. Sunns företag grundades 1757, men drabbades 1761 av vådeld. 1776 överdrog Spången pipbruket på handelshuset Mattens & Sederholm samt handelsmannen Nathanael Heidenstrauch. Om pipbrukets produktion och arbetarantal ger fabriksberättelserna i Kommerskollegiets arkiv besked (jfr En beskrivning över Helsingfors vid slutet av 1700-talet. SLS. Förh. och upps. 25, s. 126). Årsproduktionen omfattade i slutet av 1780-talet närmare 400 gross tobakspipor, medan arbetskraften utgjordes av 1 mästare och 1 lärgosse. Däremot framgår det inte om pipbruket fortfarande låg kvar vid Stora torget inne i staden eller om det under Spångens egid flyttats till Hertonäs. Fabriken där, vars aktier småningom samlades i Johan Sederholms händer, hade vid samma tid enligt mantalslängderna 3 porslinsgesäller. Pipbruket slog igen 1789, då verkstaden togs i anspråk för inkvartering. Men det som här intresserar oss är Hertonäs-bruket. Där tillverkades »brunt porslin» (bl.a. kaffeserviser) samt kakel. Men Hertonäsfabrikens verksamhet är svår att få ett grepp om. Upplýsningar borde fås i magistratens arkiv (i Helsingfors stadsarkiv) eller länsstyrelsens arkiv (i Riksarkivet). Men de stickprov, som recensenten har gjort i dessa två arkiv, visar att i dem ej står någonting av större intresse att hämta. Ej heller har fabriksberättelserna i Kommerskollegiet någonting att förtälja. Det är dock möjligt att intensiva forskningar i centralarkiven i Stockholm ännu kan lämna resultat. Mårtenson kan ej ge besked om, när driften upphörde på Hertonäs. Enligt Martti Kovero (Helsingfors stads historia III: 1, s. 467, 497, 544) fortsatte fabrikationen av kakel långt in på 1800-talet. Arbetarantalet växlade 1814—30 mellan 1 och 3. »Fabriken» stod på 1830-talet, men 1840 försökte den nya ägaren landshövding Stiernschantz utbjuda »kakelfabriken» med full utrustning på arrende, men utan framgång. Åren 1842 och 1845 är företaget (om man får tro mantalslängderna) åter i gång. Mårtenson har synbarligen icke känt till Koveros uppgifter, då han ej försökt pröva dem.

Bristerna i Mårtensons arbete blir alltmer uppenbara, då vi kommer in på 1800-talet. Källmaterialet flödar nu rikare, men förf. har ej förmått utnyttja det. Han bygger upp ett kapitel på de privilegier på fajans- och stenkärlsfabriker, som beviljades mellan 1812 och 1842; blott av den enkla anledningen att en förteckning över beviljade fabriksprivilegier under denna tidrymd råkar finnas i Manufakturdirektionens arkiv. Mårtenson synes vara lyckligt omedveten om att Manufakturdirektionens berättelser för 1842—76 föreligger i tryck. Detta lätt hanterliga material hade gett möjligheter till en systematisk överblick av en grupp keramiska verkstäder, de privilegierade fabrikena. Nu förefaller de företag han nämner att vara framplockade på måfå. På 1840- och 1850-talen beviljas så gott som årligen nya privilegier, vilket tyder på att efterfrågan på keramik var i tilltagande.

Mårtenson ägnar Alberga »fajansfabrik» ett eget kapitel. Fabriken grundades 1798 av major Fredrik August von Zansen. Enligt Mårtenson sålde Zansen Alberga 1853, då driften redan var nedlagd. Men i verkligheten överförde Zansen detta år sina privilegier på översten Henrik Lyrå. Ännu 1854 var fabriken i gång med 4 arbetare och hade en

årstillverkning om 700 rubel. Det visar sig också, att kort därefter ett bolag med apotekare O. E. Carger som huvudintressent gjorde ett försök att sätta företaget på fötter. En verkmästare, Sven Åkesson, anställdes. Denne försökte 1856 av magistraten få tillstånd att sälja Alberga tillverkningar under torgdagar på Helsingfors salutorg, men fick avslag (Magistratens prot. 21/7, 23/7, 11/8, 23/8 1856). Enligt rådande näringslagstiftning var försäljning endast tillåten å marknader samt i öppen bod i någon av stadens gårdar. Först 1857 uppges, att Alberga ej är i verksamhet på grund av de dåliga konjunkturena.

Familjen von Zansen fortsatte som »krukmakare» på en annan egendom i Nyland. Fredrik von Zansens bror, löjtmanten Carl Ludvig von Zansen, erhöll 29/6 1853 privilegier på en fajansfabrik på sitt ägande Svidja. Två arbetare arbetade här i två verkstäder med att tillverka kakel, krukor, fat, skålar, tallrikar, pipor (årsproduktion 1854: 250 rubel). Företaget var i gång åtminstone ännu på 1870-talet, men hade då övergått i annan ägo.

Mårtenson nämner ej fajansfabriken på Svidja, lika litet som de små verkstäder, som på 1850- och 1860-talen uppstod såväl i själva huvudstaden som i flera andra städer. Deras produktion översteg dock i flera fall de »fajansfabrikers», som Mårtenson räknar upp. T.ex. guvernementssekreteraren Carl Otto Nybergs »Kakel-, stenkärls- och lerpipsfabrik» var i drift 1857—63 med 4—6 arbetare. Den hade vid sidan av den redan nämnda Sven Åkessons »Kakel- och lerkärlsfabrik» varit förtjänt åtminstone av ett omnämnande. Nyberg kom dock under ett gott år (1859) med 6 anställda upp till en årstillverkning om 700 rubel. Också Nyberg ville saluföra sina produkter på Salutorget, men fick samma besked som Alberga-verkmästaren (Magistratens prot. 13/7 1859). Distributionssvårigheter synes sålunda ha verkat hämmande på fabrikationen under näringsregleringens epok. Åkesson blev slutligen sin egen och fick fabriksprivilegier 5/3 1864 (Kovero). Han arbetade med 2—6 arbetare ute på villan Toivo i Tölö. Det är troligt att den bruna odekorerade spilkumen i Nationalmuséets samlingar, som bär stämpeln TÖLÖ utgått ur Åkessons verkstad. Mårtenson återger stämpeln, men framför ej ens någon hypotes om dess bakgrund. Kortlivade helsingforsverkstäder som Nygrens och Sandbergs hade det å andra sidan funnits goda skäl att förbigå.

Däremot förvånar man sig över att ett såpass stort företag som Viborgs kakel- och stenkärlsfabrik ej rymts med i framställningen. Författaren har däremot funnit plats för obetydliga krukmakarverkstäder i Borgåtrakten. Fabriken i Viborg ägdes av rådmannen A. Häggberg och började sin verksamhet 1849. Kring 1860 låg dess tillverkningsvärde på tredje plats i landet och senare gick produktionsvärdet förbi Suotniemis. Då hade företaget övergått i firman Hackmans ägo. Huvudprodukten var givetvis kakel. Om Granfors och Långfors kunde tilläggas, att krukmakeriet vid dem var ett bihang till pappersbruket. Brukens agenter reste omkring och bytte fajanser mot lump (*G. Nikander — I. Sourander*, Lumppappersbruket i Finland). Ett litet men seglivat krukmakeri var bonden Saikkos i Lappvesi. Det nämns ännu 1866, men ej mera följande år i manufakturdirektionens berättelser.

Det bästa avsnittet i hela boken handlar om Suotniemi fajansfabrik i Räisälä. Här har förf. kunnat ty sig till anteckningar, som den avlidne Suotniemi-kännaren Yrjö Kokkonen efterlämnat. De ha på försorg av recensenten överförts till Finlands nationalmuseum. Suotniemi var det första större företaget i sitt slag i vårt land. Under glansperioden på 1840-talet steg arbetarstammen till över 50 man och försäljningsvärdet till över 10000 rubel. Arbetsledarna var då utlänningar, österrikare och en engelsman. Fabriken arbetade för den ryska marknaden och därför har ytterst få pjäser av Suotniemis tillverkning bevarats i hem och muséer i Finland. Produktionen nådde upp till serviser med tryckdekor. Den ryska marknaden krävde prunkande mönster. Mårtenson betonar den farliga konkurrent Suotniemi 1874 fick i Arabia. Större skäl hade det varit att framhålla den skärpta

ryska tullpolitiken från 1885. Det var den faktor, som slutligen i förening med lågkonjunkturen i början av 1890-talet fällde Suotniemi. Därefter var Arabia och Andsténs kakelfabrik i Helsingfors de enda större företagen i den keramiska branschen. Kapitlet om Arabia täcks i stor utsträckning av Cannelins historik.

Några kommentarer av allmän eller metodisk karaktär är ännu på sin plats. Författarens påstående att italienarna på 1500-talet (sic!) tillägnade sig färdigheten att tillverka fajansföremål är en oförlätlig skönhetsfläck. Flintporslinets betydelse från slutet av 1700-talet för spridningen av keramiken till nya samhällsskikt tycks förf. ej heller ha uppfattat. T.ex. på 1790-talet möter redan något enstaka porslinsföremål i bondstugorna i socknarna närmast Åbo (*S. Laurikkala*, Varsinais-Suomen talonpoikain asumukset ja kotitalousvälineet 1700-luvulla, s. 278—279). Huru lättsinnigt författaren gått till väga framgår också av bilagan över fabriksmärken. Tölö-stämpeln har redan omtalats. Bredvid den finner vi bland »okända märken» bokstäverna M:B:V i skrivstil samt årtalet 1803. Stämpeln betecknas som inhemsk. Föremålet (N.M. 30059: 1) är en gustaviansk, oglaserad, terrakottafärgad terrin i simpelt utförande. Det förvärvades 1930 till Nationalmuséet tillsammans med en annan pjäs i likartat material, vilken bar stämpeln BENNVIK. På grund av materiallikheten och stämpeln (bokstäverna B och V!) ansågs pjäsen tydligen vara av Bennviks fabrikat. Den hänfördes därför till muséets samlingar av inhemsk keramik. Nu framgår det av Mårtensons egen bok, att Bennvik startade sin tillverkning först på 1850-talet! Vi kan m.a.o. ingenting säga om terrinens och stämpelns ursprung! En mästarsignatur från det gustavianska Åbo går lättare att komma på spåren. Signaturen T:P:S: måste helt enkelt dölja kakelugns- och krukmakaren i Åbo Troel Pettersson! Denna »okända mästare» avled vid 43 års ålder i Åbo 21/6 1803.

Förf. visar stort intresse för de s.k. fajansfabrikerna, vilka varken tekniskt eller organisatoriskt skilde sig från krukmakerierna och kakelugnsmakarverkstäderna. Betecknande nog var t.o.m. Hertonäs under sitt slutskede en vanlig kakelugnsmakarverkstad. Koskis i Lojo förestods på 1840-talet av en kakelugnsmakare från Helsingfors. Bland »fabrikanterna» finner vi flera f.d. kruk- eller kakelugnsmakargesäller. På de små fabrikerna hade varje arbetare i allmänhet sin egen drejskiva och verkstad. Steget från fajansfabrikationen till kruk- och kakelugnsmakerierna är inte långt; differensen är närmast legal och administrativ. Den verkliga gränsen går före Arabias tillkomst i fråga om t e k n i k e n och o r g a n i s a t i o n e n mellan Suotniemi å ena sidan och alla de övriga företagen å den andra; vare sig de var belägna i stad eller på landet och var av skrå- eller manufakturtyp. Det är betecknande att t.ex. fajansfabrikanten Andsten ansökte om rättigheter som kakelugnsmakare för att undgå förvecklingar med skråbröderna. I övrigt var det endast produktionsens skala, som skilde hans företag från de små eller äldre verkstäderna på området. Rent konstnärligt betecknas vändpunkten av Iris, pionjärföretaget för en symbios mellan konstnärligt formskapande och massproduktion. Hade förf. visat större intresse för såväl ekonomiska aspekter som formproblem hade dessa viktiga distinktioner blivit klarare. Nu offras textutrymmet åt vidlyftiga meritförteckningar för företagsledarna, uppgifter som i de flesta fall kan hämtas ur lätt tillgängliga uppslagsverk.

Mårtensons bok har karaktären av en krönika och hans målsättning är anspråkslös. Som helhet ger den upplysande inblickar i en hittills föga beaktad sektor av finländsk föremålshistoria. Då boken dock för en överskådlig framtid kommer att tjäna uppgiften som det inhemska standardverket på området är det att beklaga, att författarens förkunskaper varit bristfälliga. Hans framställning präglas av luckor och inkonsekvenser, som det varit recensentens plikt att påtala. Boken tillhör en genre av ytligt kulturhistoriskt reportage, som tyvärr har vunnit insteg och fått läsare i Finland under efterkrigstiden.

När keramikens historia i Finland skall skrivas bör arbetet läggas på en annan bog.

En inventering av arkivmaterialet och föremålsbeståndet i muséer och hem måste föregå varje försök att ge en vederhäftig skildring av keramiken som teknisk produkt och konsumtionsartikel. Kruk- och krukmakerverkstädernas roll, stengodsets spridning före fajansens och flintporcelinets genombrott, porslinets segertåg som varmansvara, kampen mellan inhemska och utländska produkter bör här fås med i bilden. När det inhemska föremålsbeståndet tättnar måste den formhistoriska analysen komma till sin rätt. Också driftsorganisation, teknisk nivå och arbetarproblem kräver en helt annan uppmärksamhet än den som ägnas dem i Mårtenssons bok.

Sven-Erik Åström

Rättelse

I senaste nummer av Finskt museum (1957) ingick underteknads recension av N. N. Gurinas arbete om gravfältet på Olennij Ostrov (MIA 47). T. J. Arne har uppmärksamgjort mig på, att Raudonikas i sina preliminära rapporter om gravfältet verkligen beskriver likets ställning i vissa av gravarna som stående. Det verkliga förhållandet framgår av fig. 50, sida 338 och fig. 64, sida 363 i fru Gurinas arbete. Raudonikas beskriver dessa gravar såsom innehållande stående lik och något misstag från prof. Arnes sida föreligger alltså inte. Enligt muntligt meddelande av fru Gurina är beskrivningen dock missvisande.

C. F. M.